

Костянтин Ячменіхін

●

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ «СОЛДАТСЬКИХ ДІТЕЙ» РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ у XVIII ст.¹

●

THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF «SOLDIERS' CHILDREN» IN THE RUSSIAN ARMY in the 18th c.

DOI: 10.58407/litopis.250302

© К. Ячменіхін, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4587-4222>

Метою статті є аналіз процесу становлення та розвитку інституту «солдатських дітей» російської армії у XVIII ст., що в подальшому стало підставою для утворення такої категорії як «військові кантоністи», які мешкали на більшій частині територій імперії, у тому числі й на українських землях. **Джерельною базою** дослідження стали матеріали архівних фондів і законодавчих документів. **Методологічною основою** дослідження є принципи наукової логіки, об'єктивності та критики джерел, а також можливості його верифікації. Серед основних **методів** історичного дослідження проблеми є конкретно-історичний, проблемно-хронологічний, а також деякі методи історичної антропології.

Наукова новизна роботи: вперше зроблена спроба проаналізувати історію зародження та розвитку категорії «солдатських дітей» російської армії. Виявлені основні напрямки функціонування цього інституту. На основі аналізу проблеми можна зробити такі **висновки:** російському уряду вдалося сформувати основні позиції щодо підготовки освічених солдат через утворення низки так званих шкіл гарнізонних полків.

Ключові слова: солдатські діти, гарнізонні школи, російська армія XVIII ст.

●

The purpose of the article is to analyze the process of formation and development of the institution of «soldiers' children» of the Russian army in the 18th c., which later became the basis for the formation of such category as «military cantonists», who lived in most of territories of the empire, including Ukrainian lands. **The source base** of the study was materials from archival funds and legislative documents. **The methodological basis** of the study is principles of scientific logic, objectivity and criticism of sources, as well as the possibility of its verification. Among the main **methods** of historical research of the problem are specific-historical, problem-chronological, as well as some methods of historical anthropology.

Scientific novelty of the work: for the first time an attempt is made to analyze the history of the origin and development of the category of «soldiers' children» of Russian army. The main directions of functioning of this institution are identified. Based on the analysis of the problem, the following conclusions can be drawn: the Russian government managed to form the main positions on the training of educated soldiers through the formation of a number of so-called schools of garrison regiments.

Key words: soldiers' children, garrison schools, Russian army of the 18th c.

До кінця XVIII ст. інститут військових кантоністів (солдатських дітей) налічував майже вікову історію. Його початок належить до петровської епохи. Із введенням подушного податку і проведенням народного перепису 1719 р., сини усіх нижчих військових чинів не були включені до подушного окладу, відтак утворився стан солдатських дітей, які не мали ніякої «осілости» й ставали предтечею інституту військових кантоністів. Ця обставина змусила владу ввести низку законодавчих положень, щоб визначити для них чітку нішу в становій структурі суспільства та «спрямувати їх на користь держави».

Відтоді ведуть свій початок і гарнізонні школи. Створювалися вони для солдатських дітей при гарнізонних полках і утримувалися на кошти, збережені в результаті неком-

¹ Стаття підготовлена у процесі виконання наукової теми «Держава, церква і суспільство модерної Європи (XVI–XIX ст.)». Державний реєстраційний номер 0124U003566.

плектності нижчих чинів проти штатного розпису. За штатами 1720 р. визначено було утримувати по 50 солдатських вакансій в кожному з 50-ти гарнізонних полків, усього 2475 вакансій. За рахунок залишених 1721 р. вакансій і були утворені гарнізонні школи на 50 солдатських дітей в кожній, віком від 7 до 15 років, і підпорядковувались вони місцевим комендантам².

Певні вказівки щодо того, кого приймати в гарнізонні школи і з якою метою вони утворювалися, були прийняті лише через 11 років. Указом від 21 вересня 1732 р. зазначалося визначати для збору та навчання солдатських дітей при гарнізонних піхотних полках школи, «дабы впредь польза и государству в рекрутах облегчение могло быть»³. Цим указом чітко визначалися ті категорії населення, чії діти належали військовому відомству, і які мали бути записані за ним та відправлялися в гарнізонні школи. Військовій службі підлягали діти офіцерів, що не належали до дворянства, а також рейтарських і городових козаків, стрільців, приставів, «рассыльщиков и прочих служилых всяких чинов дети, чьи отцы в подушный оклад не положены или отцы их, после написания в подушный оклад, взяты на военную службу и дети их рождены во время бытия их в службе»⁴. До того ж до цієї категорії населення потрапляли також діти, народжені після відставки їхніх батьків, однак лише тоді, коли батьки не займалися сільськогосподарською працею.

Отже, була закладена правова база цього інституту самодержавства, визначені основні категорії населення, що стали основою для нового стану суспільства. Власником при цьому виступало військове відомство, якому належали всі права підлеглих йому людей.

Тоді ж, у вересні 1732 р., були прийняті правила, згідно з якими діяли гарнізонні школи⁵. На цих правилах слід зупинитися детальніше, оскільки саме вони визначили структуру навчання та виховання солдатських синів протягом всього XVIII ст. На підставі цих правил в гарнізонних полках мало бути по 64, а в кожній роті – по 8 вакансій. На виділені для них по штату кошти мали утримуватися в кожному полку по 80 учнів.

Як вже згадувалося, в школи зараховували дітей віком від 7 до 15 років, які отримували від держави грошове забезпечення, провіант, а також обмундирування. Розподілом цього забезпечення керували спеціально призначені обер-офіцери. Цікавим був принцип комплектування гарнізонних шкіл: перевага надавалася дітям, які не мали родичів, потім зараховували тих, у кого в сім'ї були 2–3 дитини, інших приймали за наявності вакансій.

Згідно з правилами, в школах викладали такі предмети: читання, письмо, арифметику та стріловою підготовку. Після закінчення цього «курсу наук», від кожного полку з повного складу учнів продовжували навчання: 10 чоловік – геометрії, артилерійській та інженерній наукам (вибирали найбільш спроможних); 20 чоловік – грі на музичних інструментах: гобоях, трубах, валторнах; 10 чоловік – слюсарній майстерності й, нарешті, 10 учнів з поганими показниками готували в писарчуки. Вчителями у солдатських дітей були ті унтер- або обер-офіцери, які служили в цьому гарнізонному полку. Читати та писати навчав полковий писар, стрілової підготовці – один із найкращих унтер-офіцерів, а арифметиці, артилерійській та інженерній справам – офіцер, тямущий в цих предметах. Цікавим було те, що за свою роботу ані писарчуки, ні унтер-офіцери не отримували платні – це входило до їхніх службових обов'язків. Винятком були вчителі музики (в основному – іноземці), що отримували заробітну плату в розмірі 120 рублів на рік. Спеціально застерігалось, що «кои из них (солдатских детей – К.Я.) читать, писать и другим наукам не способны будут, обучать столярному, токарному, кузнечному, портному и сапожному ремеслу, к чему у него склонность будет»⁶.

Час занять суворо не регламентувався: влітку навчання починалося о 6-й годині ранку, взимку – о 7-й і продовжувалося до 11-ї години дня. Неділя була вихідним днем, коли учні були зобов'язані відвідувати церкву, як і у великі церковні свята. Діти мали бути присутніми на вечірні, заутрені та літургії. До церкви вони ходили строем.

Суворим був нагляд за побутом і навчанням солдатських дітей. У ньому мала брати участь значна кількість цивільних та військових чинів губернії, в якій дислокувався гарнізонний полк: генерал-губернатори, губернатори, віце-губернатори, коменданти та інші посадові особи виконували щомісячну перевірку шкіл. До того ж штаб-офіцер проводив щотижневу перевірку, а обер-офіцер, під керівництвом якого перебувала школа, – щоденну. Особлива увага приділялась чистоті та охайному ставленню до мундиру. Спальні приміщення мали бути чистими та провітряними, учні повинні були щотижня відвідувати лазню.

² Полный свод законов Российской империи – 1 (далі – ПСЗ-1) Т. 12. № 9222; Т. 8. № 6188.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВИА). Ф. 405. Оп. 2. Спр. 1989. Арк. 31 зв.–141 зв.

⁶ Там само.

Навчання в школі закінчували в 15 років, і діти направлялися в різні стройові полки на вільні вакансії. 1744 р. до гарнізонних шкіл були приєднані так звані цифірні школи (засновані 1714 р.), які були в тих же губерніях або провінціях⁷.

Того ж року закони про солдатських дітей були доповнені новими положеннями. По-перше, усі незаконно народжені солдатські діти визнавалися належними до військового відомства; по-друге, мав бути проведений докладний перепис усіх законно та незаконно народжених дітей із вказівкою на вік⁸. Тих, хто не досяг шестирічного віку, віддавали родичам, які бажали їх виховувати за власний «кошт» із зобов'язанням доставити дітей, які досягли шестирічного віку, у найближче місто до губернатора. Після чого вони направлялися до гарнізонних шкіл.

Стосовно тих дітей, які не мали родичів, або останні не мали змоги їх утримувати, Сенат видав розпорядження: «таковых для воспитания и дабы они вовсе без призрения и пропитания прожить не могли, отдавать всякого чина людям, имеющим деревни, также на фабрики и заводы, кто из них платежи подушного оклада взять хочет, и писать за ними в перепись равно как купленным и крепостным их людям, а годных писать ныне же в гарнизонные школы»⁹.

1752 р., по типу гарнізонних шкіл, були створені школи на Українській укріпленій лінії в шести поселених там полках: Тамбовському, Слобідському, Єфремовському, Орловському, Белевському та Козловському, при яких були створені однодворові слободи, усього на 150 учнів (по 25 на школу)¹⁰. Учителем до школи призначався один з обер-офіцерів розміщеного у слободі полку, а помічником до нього приставляли або ротного писаря, або унтер-офіцера. Офіцери-артилеристи та офіцери-інженери мали навчати відповідним спеціальностям.

Чисельність солдатських дітей, що навчалися у гарнізонних школах, рік у рік зростала: 1758 р. в них нараховувалось 6002 учнів¹¹. До 1763 р. їх чисельність досягла 8755 учнів. До них треба додати й дітей до 6-ти років, які перебували біля своїх батьків, що служили в гарнізонних полках. Їх чисельність становила 752 дитини. Усього в цей період в гарнізонних школах навчалось 9507 дітей¹². Отже, чисельність солдатських дітей, які навчались у гарнізонних школах, до середини 1760-х рр. більше ніж у два рази перевищила кількість учбових місць, визначених штатом 1732 р. Це змусило уряд прийняти міри щодо підвищення штатної чисельності в цих школах. 1764 р., у зв'язку з переформуванням гарнізонних піхотних полків у батальйони, за штатним розписом у кожному батальйоні виділялось 36 вакансій, за рахунок яких необхідно було утримувати 54 учні¹³.

У всіх 112 гарнізонних батальйонах за штатним розписом мало бути 6048 учнів. До того ж у кожному батальйоні біля 20 учнів утримувалися понад норму, на що виділялося щорічно 20 тис. руб. з «військових сум»¹⁴. 1765 р. були знову по-новому окреслені вікові межі для солдатських дітей, які навчалися в гарнізонних школах: не можна було приймати до школи дітей молодше 7-ми років, а також відпускати до війська тих, хто закінчив навчання до 16-ти років¹⁵. Згідно з цим указом, дозволялося віддавати дітей до 15-ти років родичам і батькам, які бажали взяти їх на власне утримання. У зв'язку зі зростанням чисельності солдатських дітей, а також тих, які залишилися поза процесом навчання та виховання, цього ж року був виданий указ щодо прийому до гарнізонних шкіл усіх солдатських дітей¹⁶.

Чисельність учнів у гарнізонних школах продовжувала зростати, при чому не лише за рахунок солдатських дітей, а й у зв'язку з прийомом до них дітей дворян. Так, починаючи від 1769 р. «не имевшие своего кошта штаб- и обер-офицерские дети» могли навчатися в гарнізонних школах¹⁷, а від 1774 р. «повелено было принимать в эти школы и неимущих дворянских детей, хотя бы число не до тысячи случалось»¹⁸. 1765 р. гарнізонні школи існували в 65 містах та фортецях, в яких навчалось більше 9 тис. чоловік¹⁹. 1773 р. в цих

⁷ ПСЗ-1. Т. 12. № 9054.

⁸ Там само. № 8989.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. Т. 13. № 9972.

¹¹ Там само. Т. 15. № 10901.

¹² Там само. Т. 16. № 11816.

¹³ Там само. Т. 24. № 18159.

¹⁴ РДВІА. Ф. 405. Оп. 2. Спр. 1984. Арк. 146.

¹⁵ Там само. Арк. 149 зв.

¹⁶ Там само. Арк. 148.

¹⁷ Там само. Арк. 151 зв.

¹⁸ ПСЗ-1. Т. 19. № 14105, № 14130.

¹⁹ Столетие Военного министерства 1802–1902 / Гол. ред. Скалон Д. Санкт-Петербург, 1914. Т. 10. Ч. 1. С. 47.

школах навчалось 10313 учнів, а в кінці правління Катерини II їх кількість становила 12 тисяч²⁰.

Як згадувалося вище, чисельність солдатських дітей, які навчалися в гарнізонних школах, зростала не лише за рахунок природного фактору, тобто народжених від солдат, але й шляхом включення до них дітей інших категорій населення. Так, за законом 1789 р., усіх поселених солдатських дітей приписували «за військовим відомством»²¹. За кожним батьком дозволялося залишати тільки одного сина за його вибором, інших належало віддавати на військову службу, яку вони мали нести протягом 15 років.

Однак наведена цифра не була остаточною, оскільки значна кількість осиротілих (через безперервні війни) дітей військових потребувала, але не отримувала притулок у казенних учбових закладах. Відтак наступник престолу великий князь Павло Петрович заснував при маєтках на Кам'яному острові та в Гатчині школи для синів інвалідів, які 1795 р. були об'єднані під назвою Сирітські дома²².

Висновки. Можна стверджувати, що до кінця XVIII ст. в російській армії утворилась особлива категорія «солдатських дітей», яка в майбутньому перетворилась на інститут «військових кантоністів». У цей час була закладена правова база щодо підготовки освічених солдат, накопичений достатній досвід у справі забезпечення армії військовим резервом. Тобто навчання та виховання частини солдат до кінця XVIII ст. мала достойний та системний вигляд. Однак у цій системі спостерігались значні недоліки: у зв'язку з постійним зростанням чисельності солдатських дітей, не завжди вдавалось охопити всіх процесом навчання та виховання, були недоліки в підготовці вчительських кадрів та фінансуванні гарнізонних шкіл. Ця проблема була почасти вирішена вже за часів царювання Олександра I.

References

Lalaev, M. (1880–1892). Ystorycheskyi ocherk voenno-uchebnykh zavedenyi, podvedomstvennykh glavnomu ykh upravleniyu [Historical sketch of military educational institutions under their main administration]. St. Petersburg, Russia.

Skalon, D. (Ed.). (1914). Stoletye Voennoho mynysterstva 1802–1902 [Centenary of the Military ministry 1802–1902]. St. Petersburg, Russia.

Ячменіхін Костянтин Михайлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Yachmenikhin Kostiantyn – doctor of historical sciences, professor, department chair of the department of world history and international relations, T. Shevchenko national university «Chernihiv collegium» (53 Hetman Polubotka str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: kostas48@ukr.net

Дата подання: 27 листопада 2024 р.

Дата затвердження до друку: 3 червня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ячменіхін, К. Становлення та розвиток інституту «солдатських дітей» російської армії у XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2025. № 3. С. 15–18. DOI: 10.58407/litopis.250302.

Цитування за стандартом APA

Yachmenikhin, K. (2025). Stanovlennia ta rozvytok instytutu «soldatskykh ditei» rosiiskoi armii u XVIII st. [The formation and development of the institution of «soldiers' children» in the Russian army in the 18th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 15–18. DOI: 10.58407/litopis.250302.

²⁰ РДВІА. Ф. 405. Оп. 2. Спр. 1989. Арк. 157.

²¹ Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 7 зв.

²² Лалаев М. Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных главному их управлению. Санкт-Петербург, 1880–1892. Ч. I–III. С. 79.